

ПЕТЪР ДИНЕКОВ

ОСНОВНИ ЧЕРТИ НА СТАРАТА БЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА

I

Когато говорим за старата българска литература и искаме да се домогнем до нейната същност и до истинската ѝ стойност, срещаме се с редица предубеждения, създадени у нас в разстояние на десетилетия — и чрез училището, и чрез твърденията на отделни учени, и чрез изказвания на авторитетни писатели. Типичен е случаят с Пенчо Славейков. В своята прекрасна статия „Българската народна песен“ (от 1904 г.), в стремежа си да изтъкне високите художествени качества на българската народна поезия, Славейков дава остра отрицателна характеристика на старата литература: „Тия песни са творения на един народ, който почти до преди един век не е имал своя литература, която да го рекламира на пазаря на световната суета. Цялата наша писменост отвъд синурата на вчерашното столетие носи за права бога име българска литература, по чужденски терк кръщавана ту стара, ту средня, ту нова. В нея няма нищо българско освен азбуката. Псалтири, молитвеници, дамаскини, — дамаскини, молитвеници и псалтири, ред по ред, като верига жерави гонени от южния вятър (от Византия), прелитат те на север към Балкана, който май не се интересува каква песен му пеят. Сегизтогиз, за разнообразие, между тези все едни и същи книги се появява и житие на някой аршинобрад беломорски светия — постник духом — или нашенски бежанец от живота, хора като хората и грешници като грешниците, които, за чудо голямо на останалите грешници, перото на писач от техния еснаф е превърнало в светци. Днес за днес тия свети книги и жития на грешни хора имат голяма цена — най-вече за филолозите, сами не бог знай какви праведници“. В тая своя жестока присъда Пенчо Славейков прави единствено изключение за апокрифите — „В които има действително нещо с дивен смисъл и поезия“, но и тук неговият българско се таи в тях“. Характеристиката му продължава: „Всички тия книги са преводи, подражания или компилации, правени от служители на черквата, чужди за самия народ, както са му били чужди и държавническите и църковни интереси, на които тези служители са посветявали своите думи и дела“ („Българска литература“, книга II, София, 1923, стр. 5—6).

На тая характеристика не са чужди по същество и редица твърдения, намерили място в общи курсове и учебници по история на българската литература. Един от авторите на първите общи прегледи на българската

литература М. Москов в 1895 г. бележи: „Старата българска литература, освен че е имала религиозен характер, но е нямала и народен характер — била е преводна или подражателна“ („История на българската литература“, 1895, стр. 10—11). Ал. Теодоров-Балан изтъква, че старобългарската литература не е подлежала на развитие: „Без да се грижат за новите потреби на своето време, писателите ревностно повтарят по-предишни християнски и езически мисли, усвояват си техните книжовни похвати и заключават духа си в едно неподвижно черчеве“ („Българска литература“, 1896, стр. 77). Божан Ангелов развива същите мисли: „Старата епоха обхваща литературното движение от началото до половината на XVIII в. — до появяването в 1762 г. на Паисиевата история. Това литературно движение в продължение на девет века, колкото през разни времена и да показва известни промени, все пак по същина и форма си остава еднакво“ („Българска литература“, ч. I, 1923, стр. 4).

Някои автори са обръщали внимание на поезията и фантастиката, която се крие в неофициалната, демократичната старобългарска литература, представена главно от апокрифите. Така още А. Н. Пипин през 1865 г. в своя „Обзор истории славянских литератур“, където е даден един от най-ранните исторически прегледи на българската литература, изтъква, че в демократичната и апокрифите книжнина „се заключава единственият чисто литературен (в смисъла на тая книга) поетически елемент, който България от стария период ни представя“ (стр. 59). Пипин засяга и литературата, която създават богомилите. Истинското нейно идейно и поетическо богатство разкри проф. Йордан Иванов в своята бележита книга „Богомилски книги и легенди“ (1925). Той посочи, че богомилските произведения се издигат над другите произведения на старобългарската литература както със своята поетичност, така и със своята дълбока връзка с народната среда и народното творчество.

Могат да се споменат и други автори, българи и чужденци, които са се занимавали с въпросите на старата българска литература и са обръщали внимание на известни нейни поетични и реалистични моменти. Но те не са успели да отстранят дълбоко вкорененото мнение, че това е литература преди всичко религиозна и откъсната от живота, подражателна и преводна, лишена от оригиналност и самобитност, чужда на всякакви поетически пориви, безинтересна за съвременния читател. Към подобни изводи са насочвали преди всичко методите, с които нашата наука в миналото изучаваше старобългарската литература. Нейният подход беше културно-исторически и филологически — тя разглеждаше произведенията и като явления на културата, като исторически извори, като паметници на езика, но не и като прояви на изкуството, като художествени творби. Едва след 9 септември 1944 г. нашата наука, преустроена на марксистически основи, постави цялостно въпроса за оценката на старата българска литература като художествено наследство, за литературно, а не филологическо отношение към нея. Тук ние бяхме улеснени от опита на съветската наука, която трябваше да преодолява същите предубеждения и изследователски навици по отношение на средновековното литературно наследство. Най-характерната особеност на изследванията върху старата руска литература през съветския период се явява посочването на тясната ѝ връзка с историческата действителност, търсенето на художествени ценности в нея, разкриване на нейната художествена страна, на естетическото ѝ въздействие върху староруския човек, на специфичността на литературните ѝ жанрове. В това отношение уси-

лията и постиженията на съветската наука придобиват международно значение не само като методологически указания за изследване на други сродни славянски литератури, например старобългарската, но и като насока, към която все повече се ориентират и редица западни изследвачи на старата руска литература. По тоя начин е на път да се ликвидира традиционното подценяване на старата руска литература от страна на западната буржоазна наука (вж. Г. Рааб „Обзор работ по древнерусской литературе, опубликованных на немецком языке с 1945 г.“ — Труды Отдела древнерусской литературы, XV, 1958, стр. 474—485).

Няма съмнение, че първата задача, която се поставя и пред българската наука, е да промени основно своето отношение към старата българска литература, да потърси художествените ценности в нея, да я отнесе към категорията на художествените явления. Онова, което в миналото се явяваше само като отделни проблясъци в изследванията на един или друг учен, сега трябва да се превърне в основна насока. В тая светлина трябва да се поставят и извънредно важните въпроси за връзката на старобългарската литература с живота, за обусловеността ѝ от общественото развитие и класовата борба, за нейните прогресивни тенденции, за нейното движение и за характера на историко-литературния процес, за националната ѝ самобитност, за зависимостта ѝ от чуждите влияния, особено византийското, за специфичността на жанровете и художествения метод на писателите, за нейното място в развитието на другите славянски литератури.

Очевидно е, че с оглед на това трябва да се променят и методите на изследване на старата българска литература — от предмет на филологията в най-общия смисъл на думата тя трябва да се превърне в предмет на литературната наука, да навлезе в кръга на литературните проучвания. Това съвсем не значи, че се слага знак на равенство между изследванията на явления от новата и старата литература. Последната има редица специфични особености, които дълбоко я отличават от новата литература и налагат редица специални проучвания, които спадат в областта на текстологията и хронологията, палеографията и историята на езика, сравнителния езиков анализ при многобройните преводни паметници и т. н. Оттук и по-особената подготовка, която се изисква от историка на старобългарската литература. Но основната цел на изследването си остава една и съща.

При тая постановка изниква един извънредно важен въпрос — какъв ще бъде нашият критерий за художественост и художествена литература. Всеки, който що-годе се е запознал с произведенията на старобългарската литература, се изправя пред един нов и непривичен свят, твърде много отдалечен от света на новата, съвременната литература. Дори в първия момент може да се запита — може ли тук да става дума за художествена литература изобщо? Не се ли касае за писмени паметници, които излизат извън категорията на художествените явления? Ние знаем, че във всяка национална литература и в световната литература изобщо съществуват произведения с непреходна художествена стойност, които вълнуват нашата съвременност така, както са вълнували и в епохата, когато са били създадени; има ли в старобългарската литература такива произведения? Кой ще ни покаже пътя, по който бихме могли да проникнем в толкова чуждата, странна и непривична за нашето естетическо съзнание атмосфера на старобългарските книжовни паметници?

Няма никакво съмнение, че старобългарската литература носи черти, които я правят твърде недостъпна и чужда на новото време. Но трябва да се има предвид, че ние изобщо твърде малко познаваме тая литература — преди всичко поради езика ѝ. Тя е написана на език, който само специалистите могат да четат и разбират. Нашият обикновен читател може да се запознае със старобългарската литература само в новобългарски преводи, а знае се, че тъкмо при превод изчезва до голяма степен очарованието на художествените произведения. При това изисква се да се направят преводи не само точни, но и художествено верни, които да предават всички стилови особености на старобългарските паметници и същевременно в максимална степен да ги приближават до усета и разбирането на съвременния читател. Не може да не се отбележи, че досегашните преводи са недостатъчни и главно не са получили широко разпространение. На съвременния читател са малко известни или са съвсем непознати ония делове, жанрове и произведения на старобългарската литература, които най-вече се доближават до нашите съвременни понятия за художественост. Това са преди всичко старобългарските повести и разкази, апокрифни легенди, мемоарно-исторически творби, някои жития и др., изобщо произведения, в които са проникнали повече елементи на правдиво изображение и е намерила по-голямо отражение историческата действителност. Тъкмо те трябва да вземат предно място в нашите изследвания, още повече, че между тях ще се намерят и отделни произведения с непреходна художествена стойност.

Но и с това не се изчерпва въпросът за ония белези на старобългарската литература, които ѝ придават характер на художествено явление. Ние не можем да изхождаме само от критерий, изработен върху основата на съвременното литературно творчество. Чернишевски правилно отбелязва: „Всички произведения на изкуството не от нашата епоха и не от нашата цивилизация изискват непременно да се пренесем в тази епоха, в тази цивилизация, която ги е създала; инак те ще ни изглеждат непонятни, странни, но не прекрасни“ („Естетическите отношения на изкуството към действителността“, София, 1946, стр. 89—90). Разбира се, тая мисъл на Чернишевски не бива да се абсолютизира и вулгаризира. Едно художествено произведение е толкова по-ценно, когато, макар и отдалечено от нас по време, говори непосредно и на съвременния читател, вълнува със своите образи и идеи, с проникването си в живота на човека (спомнете си например „Илиада“ и „Одисея“, старогръцките трагедии и др.). В старобългарската литература обаче такива произведения са извънредно малко. Това се дължи на историческата обстановка, в която нашата стара литература възниква, на силното влияние, което изпитва от черквата, на недоразвитостта и недиференцираността ѝ. Ето защо, ако застанем само на позициите на съвременната литература, ние ще трябва да стесним извънредно много кръга на средновековните паметници, които биха представляли за нас историко-литературен интерес; от съвременно гледище малко от тия паметници могат да се определят като художествени творби, което ще доведе до обедняване на нашата представа за обхвата и богатството на старобългарската литература. Нашето отношение към нея — повече отколкото другаде — трябва да бъде историческо; и самото понятие „художественост“ до голяма степен е историческа категория. Следвайки указанията на Чернишевски, ние трябва да се пренесем в епохата, когато старобългарската литература се е създавала, да разберем естетическите разбираня и принципи на онова

време, за да можем да се приобщим с художествената страна на старобългарските произведения, да почувствуваме естетическата им красота. Разбира се, това е много трудно, защото като хора на едно друго време носим свои естетически привички, имаме свой собствен, различен естетически мироглед, от който мъчно можем да се отделим, за да поставим върху друга плоскост естетическия си усет, а също тъй и много малко данни притежаваме за естетическите концепции на средновековния българин. В Средновековието не са съществували литературната критика, история и теория, липсват признания и изказвания на писатели, не са правени анкети с творци и потребители на изкуството, не са регистрирани техните естетически вкусове, впечатления и възприятия. Трябва да изхождаме от някои съвършено откъслечни и случайни посочвания и преди всичко от характера на самата литература, от произведенията на средновековното изкуство. Съветската наука тъкмо в това отношение прави големи усилия в последно време, предприема редица проучвания, за да осветли естетическите позиции, а във връзка с това и художествения метод и творческите похвати на староруските писатели, живописци, архитекти и т. н., за да може правилно да проникне в естетическата система на староруската епоха. Това са теоретическите въпроси, с които се занимават все повече през последните години литературоведи и изкуствоведи. Не без влияние на съветската наука подобни опити се правят и от западни учени. Така например интерес представлява изследването на Ю. Бешарова „Образността в Слово о полку Игореве в светлината на византийско-славянската поетическа теория“ (на английски, Лайден, 1956, стр. 115, в серията „Studies in russian epic tradition“); авторката разглежда художествената страна на „Словото“, като изхожда от преведената и преработена на старобългарски статия за поетическите фигури на Г. Хировоск в големия Симеонов сборник. Макар и да са допуснати сериозни слабости (вж. рецензията на Д. С. Лихачов в „Известия АН СССР. Отделение литературы и языка“, XV, вып. 6, 1956, стр. 549—552), стремежът на авторката да проникне в литературно-естетическата система на старите българи и руси заслужава сериозно внимание.

Разкриването на естетическите позиции на старобългарските писатели и оценката на средновековната литература от гледището на тогавашната епоха е извънредно важно методологическо положение, но това съвсем не определя окончателно нашия критерий, не отменя необходимостта тия литературни явления да се разглеждат от позициите на нашата съвременност, да се анализират от един по-общ естетически критерий, да се оценяват в светлината на общия историко-литературен процес, от гледище на целокупното обществено-историческо и литературно развитие.

От друга страна, когато говорим за художественост на старобългарската литература, трябва да се има предвид, че ние употребяваме до голяма степен тоя термин условно. В старобългарската литература твърде трудно се прокарва диференциацията между „художествени“ и „нехудожествени“ паметници; литературните произведения, които в по-малка или по-голяма степен отговарят на понятието художественост, постоянно се смесват с черковната книжнина, публицистиката, научните трактати, историческите паметници, деловата писменост; литература в тесния смисъл на думата и писменост в широкия смисъл непрекъснато се преливат една в друга; всички писмени прояви живеят и се развиват в някакъв своеобразен синкретизъм. В нашето средновековие художественост

ствената литература като изкуство не се явява така ярко обособена както в новите времена; тя се създава и оформя постепенно, в зависимост от все повече настъпващата в течение на вековете диференциация в различните видове писменост. Развитието на художествената литература се задържа извънредно много от черквата, която в Средновековието има монопол върху културния живот и с оглед на собствените си идеологически задачи пречи на разгръщането на художествените жанрове и ограничава полета на поетическата мисъл.

Независимо от тая особеност на старобългарската литература, при нейното изследване ние изхождаме от принципа, че имаме работа със своеобразно, художествено писмено творчество, със словесно изкуство, определено в своята идейно-художествена същност, в жанровото си оформяне, в метода и стила си от историческото развитие на българския народ. Следователно своите представи за старобългарската литература ние не можем да градим върху всички и всякакви паметници на писмеността, в нейния обсег не можем да включваме цялото писмено наследство, а сме длъжни да направим подбор. Тук се явява значителна трудност — какво да се подбере, като се има предвид, че трябва да се справяме с огромно количество писмени паметници, които не са ясно диференцирани помежду си; при тяхното разграничаване винаги ще съществува известна спорност. Н. К. Гудзий изхожда от следния критерий при подбора на литературните творби: „При подбора на литературните паметници, които включваме в обсега на старата руска литература, единствено правилно се явява привличането само на онзи материал, в който, при значителността на идейното му съдържание, е налице в една или друга степен насочване на автора към образен израз, стилистично или жанрово оформяне, различно от оформянето на обикновените културно-исторически паметници, чисто публицистични, исторически, черковно-богословски, юридически или приложни“. Той особено подчертава: „Изборът на материала, привлечен към изучаване, се определя — при наличността в тоя материал на специфични литературни елементи — предимно от степента на отражение в него на съществените страни на историческата действителност“ („История древней русской литературы“, V изд., 1953, стр. 10—11, 3).

Без да навлизаме в анализ на такива понятия като „образен израз“, „стилистично или жанрово оформяне“, „специфични литературни елементи“, защото на тоя въпрос ще се спрем по-нататък, определението на Н. К. Гудзий може да бъде използвано и при изследването на старата българска литература, при подбора на ония писмени паметници, върху които литературният историк трябва да спре вниманието си и въз основа на които трябва да направи изводите си за характера и развитието на нашата средновековна литература.

II

Като се има предвид колко тясно характерът на старата българска литература е обусловен от историческата обстановка, в която се заражда, от историческия момент, в който се явява, ние не можем да не хвърлим поглед върху началните моменти на нейното развитие. По традиция, установена още от XIX в. в трудовете както на български, така и на чужди учени, възникването на българската литература се свързва с делото на Кирил и Методий и техните ученици, със създаването на славянска писменост в България през втората половина на IX в. — като резултат

от официалното християнизирание на българската държава. Колкото и да са интересни опитите да се издирят прояви на славянска писменост преди епохата на Кирил и Методий било сред южните, балканските славяни, било сред източните, руските славяни, като се използват аргументи от сказанието на Черноризец Храбър, от предположения за историческото развитие на славянската азбука, от данните за ранно християнизирание на славянски племена в границите на Византийската империя, от съобщението на пространното житие на Кирил за откриването на евангелие и псалтир, написан с „роски“ или „рушки“ букви, и човек, говорещ на този език, и т. н. — тия опити досега не са дали резултат.

При всички тия случаи появата на писменост у българските славяни се свързва с възприемането и разпространението на християнството. Че християнството в Средновековието играе огромна роля и слага ярък печат върху характера и развитието на българската литература и цялата ни култура от края на IX в. нататък, в това няма никакво съмнение. Обаче археологическите разкопки в Плиска и другаде показват, че у нас е съществувала висока култура (архитектура, керамика и други приложни изкуства) още преди покръстването. Ние досега не сме обръщали достатъчно внимание, с оглед на общото ни културно развитие, и на съществуването на една особена писменост у нас през VIII и IX в. далеч преди установяването в България на славянската писменост от учениците на Кирил и Методий. Касае се за така наречените първобългарски надписи на гръцки език, от които досега са намерени около 80 на брой, изследвани през последните години грижливо от проф. В. Бешевлиев (вж. Първобългарски надписи. Увод, текст и коментар. Год. на Соф. у-т, Ист.-фил. фак., кн. 31, 1934; Първобългарски надписи. Добавки и оправки. пак там, кн. 32, 1936, и др.). Надписите, издълбани върху камък, съобщават за строежи, войни, сражения, договори, погребения; някои от тях са твърде обширни и имат характера на летописи или исторически разкази. Ние досега не сме оценили тяхното значение като първи запазени писмени паметници на българския народ, явили се в българска среда, отразяващи българския обществен и държавен живот. Нямаме никакво основание да не ги смятаме за част от историята на българската литература (на този въпрос се спирам подробно другаде, в статията „Въпросът за началото на българската литература“, която скоро ще бъде публикувана). Съображението, че тия надписи са писани на гръцки език, няма решаващо значение, защото историята на световната литература познава много случаи, когато литературното развитие на редица народи е започвало на чужд език (типичен е примерът с редица европейски народи, които цели векове си служат в своята литература с латински език).

От това обстоятелство следват два важни извода: първо — християнската черква не играе роля при първоначалното възникване на писмеността в България, в епохата на езичеството, и второ — българската литература започва със светски писмени паметници, свързани с обществени и държавни събития, с непосредната историческа действителност. Няма никакво съмнение, че вътрешното развитие на българската държава през VIII и IX в., общественно-икономическите условия, развитието на феодализма, дални отношения, сложните международни отношения на държавата налагат необходимостта от появата и употребата на писменост.

Трябва да се държи сметка за още едно обстоятелство: преди появата на писменост и по времето, когато писмеността се създава, българският народ притежава вече свой фолклор, който, от една страна, говори за

съществуващо поетическо съзнание и за естетическа възприемчивост, а от друга, предполага известна култура на родната устна реч. Тези обстоятелства, благоприятстващи развитието на литературата, не могат да не окажат своето положително въздействие и при нейното възникване и създаване. Това въздействие би било много по-голямо, ако черквата, която от края на IX в. играе господстваща роля в културния живот на страната, не беше заела отрицателно отношение към народното творчество (нещо, което беше невъзможно), ако нейни видни представители (Константин Преславски, Презвитер Козма и др.) не бяха осъдили народните песни и танци, ако интелигенцията, извънредно тясно свързана с черквата, не беше се откъснала от народната среда. Но въпреки това фолклорът прониква в писмената литература. Взаимните връзки между фолклор и литература се проявяват особено в ония области и жанрове, които са по-тясно свързани с демократическите слоеве на народа, в които намират израз демократическите и прогресивните тенденции на литературното развитие — преди всичко апокрифната и богомилската книжнина. В техния поетически свят, в буйния изблик на фантастиката, в жанрово-стилистното оформяне на самите произведения, в идейната им насоченост взаимодействията с народното творчество играят голяма роля. Те все още не са достатъчно изучени от нашата наука, за да се разкрие напълно и конкретно значението им за развитието на литературата.

Приобщаването към християнството дава друга насока на българската култура и литература. Несъмнено, това е изключителен по важност факт в историята на нашия народ. От историческо гледище той трябва да се прецени като прогресивно явление. Приемането на християнството отговаря на една назряла социално-политическа необходимост — както от гледище на международното положение на страната, така и с оглед на започналия процес на феодализация на българската държава. Християнството като религия отговаря повече на структурата на класовото общество, санкционира феодалните отношения, издига авторитета на монаршеската власт, играе първостепенна политическа роля за затвърждаване господството на феодалната класа. В оная епоха християнизацията на българската държава означава приемането на една по-висока култура, на една цяла цивилизация — с нейните обществени институти, правни отношения, литература, изкуство. Нуждите на черквата, която има твърде сложно богослужение, своя философия и етика, богатата богословска литература, увеличават от средата на IX в. нататък неимоверно много ролята и значението на писмеността и книжовността в живота на българското общество. Опасността от политическото влияние на Византия, която лесно може да използва черквата като средство за осъществяване на своите завоевателски домогвания, принуждава ръководителите на българската държава да потърсят пътища за създаване на своя, народна писменост, книжнина и култура. Политиката на Борис се увенчава с успех с пристигането на учениците на Кирил и Методий в България. Тогава, във втората половина на IX в., се полага началото на славянобългарската литература; всъщност от тоя момент започва онова литературно движение, което дава облика на старата българска литература изобщо.

В нейния генезис, в обстановката, в която се заражда, се крият и редица нейни важни особености. Преди всичко връзката на старата литература с черквата и с господстващата феодална класа. Нейното развитие се обуславя, от една страна, от тясната ѝ зависимост от християнската черква а от друга страна — от историческия развой на феодализма. Възникнала

първоначално с оглед на практическите нужди на богослужението и пропагандата на християнската религия, литературата получава религиозно-черковен облик и понеже черквата играе важна роля в живота на българското общество през цялото средновековие, тя запазва религиозния си характер до края на XVIII в., до нашето национално възраждане. Интересите на черквата съвпадат с интересите на феодалната класа, тя формира нейната идеология, тя има монопол в културния живот, в нейни ръце намират писмеността и образованието. Енгелс изтъква, че в средните векове „черквата се явява най-висше обобщение и санкция на феодалния строй“. Съвършено ясно е, че литературата, чието създаване е обусловено от черквата, не само ще има подчертан религиозен характер, но заедно с това ще изразява преди всичко идеологията на господстващата феодална класа; тя е класово определена литература. Това личи много добре не само от появата на съчинения, които санкционират феодалната система, властта и привилегиите на управляващата класа, но и от създаването на произведения, които открито са насочени срещу народните освободителни движения. Такава е например противобогомилската книжнина, изпълнена с остри нападки и хули срещу привържениците на богомилското движение (беседата на Козма, Бориловия синодик от 1211 г., така наречените индекси — списъци на забранени книги и др.).

Маркс и Енгелс отбелязват: „Мислите на господстващата класа се явяват във всяка епоха господстващи мисли. Това значи, че оная класа, която представя от себе си господстващата материална сила на обществото, в същото време е и негова господстваща духовна сила. Класата, имаща в своето разпореждане средствата на материалното производство, разполага заедно с това и със средствата на духовното производство и по силата на това мислите на оная, които не притежават средства за духовно производство, се оказват изобщо подчинени на господстващата класа“ (Сочинения, т. III, 1955, стр. 45-46). Тъкмо за това огромното количество старобългарски паметници, стигнали до нас, носят официален черковен характер, образуват старобългарската официална литература, изразяваща интересите на феодалната класа.

Ще бъде обаче проява на опростителство, ако цялата тая литература провъзгласим за реакционна. Тя е творена в различни исторически моменти, когато и ролята на феодалната класа е била различна, а и самата феодална класа не е била еднородна — в нея са прониквали прогресивни елементи, понякога нейните позиции са съвпадали с народните. Първоначално българската литература се създава като израз на стремежите на формиращата се феодална класа, динамична и жизнеспособна, движеща се напред, творец на нови общественно-икономически отношения, отразяващи растежа и подема на народното самосъзнание в борбата с пречките и враждебността, идещи отвътре и отвън — от консервативните езически среди и от византийската експанзия. За това свидетелствуват цяла редица произведения, създадени през IX и X в. Не е трудно да се открият прогресивните и патриотичните моменти в произведенията на Кирил и Методи, Климент, Константин Преславски, Йоан Екзарх, Черноризец Храбър и др. Характерна е в това отношение и просветно-културната дейност на самите владетели Борис и Симеон. С по-нататъшното развитие на феодализма официалната литература все повече се превръща в инструмент за класово господство на феодалната държава. И все пак ще бъде проява на схематизъм, ако ние не разкрием противоречивото развитие и прогресивните елементи в творчеството на цяла редица писатели, свързани с феодалната

класа, като Козма, Евтимий Търновски, Григорий Цамблак, Константин Костенечки и т. н.

Ако се вгледаме по-внимателно в стигналите до нас средновековни книжовни паметници, ние не можем да не забележим, че в дълбоката си същност нашата стара литература в различни форми и степени отразява не само формирането и развитието на идеологията на господстващата феодална класа, но и възникването и нарастването на основното социално противоречие през епохата на феодализма — борбата на селячеството срещу феодалната класа. Тая борба има различни форми — проявява се в селското въстание на Ивайло през XIII в. и в редица антифеодални бунтове, намира израз в голямото социално протестно движение на богомилите, взело характера на ерес. Различни са и формите на нейното отражение в литературата. Намираме я в апокрифната и богомилската книжнина, в някои народни жития и т. н. По тоя начин в развитието на старата българска литература се обособява една втора, народна, демократична линия, която отразява идеологията на народните маси и в много случаи стои твърде близо до народното творчество.

Че развитието на старата българска литература не върви като единен поток, това лесно може да се посочи с примери. Един от широко разпространените старобългарски апокрифи „Детство Исусово“ или „Томино евангелие“ рисува детските години на Исус. В противовес на идеализирания образ, който дава официалната литература, тук Исус е нарисуван като обикновено, твърде капризно и често зло дете, което наистина е надарено с необикновени качества — да върши чудеса, но те много често носят само нещастия на околната среда. С държането си Исус става до такава степен невъзможен, че гражданите предлагат на баща му да се изсели със семейството си от града. Апокрифът разказва: „Друг път, като вървеше Исус, друго момче тичаше подире му и скочи на рамото му. И разгневи се Исус и рече му: „Да умреш по пътя, преди да стигнеш в къщи!“ И веднага падна момчето и заплакаха родителите му и рекоха: „Отде се взе това момче, което е готово всичко да направи?“ И срещнаха бащата на Исуса и му казаха: „Ти, имайки такова момче, не можеш да живееш с нас в тоя град. Ако ли пък искаш да живееш с нас, то учи го да благославя, а не да кълне децата ни“. И като повика Йосиф Исуса, учеше го, като му казваше: „Защо кълнеш тъй чуждите деца да страдат и да ни мразят? Ще ни изгонят из тоя град.“ А Исус му отговори: „Аз знам, че това не са мои думи, но нека премълча заради тебе, татко, а те нека получат според делата си“. И веднага гледащите ослепяха и се уплашиха твърде много. И не смееха вече да го разгневяват, защото каквото и да кажеше той — добро или зло, сбъдваше се. А Йосиф, като видя какво прави Исус, разгневи се, хвана го за ухото и го опъна. Момчето Исус възнегодува и му рече: „Ти трябва да ме привържеш към себе си, побойнико! Знаеш ли наздраво, че съм твой? Не ме оскърбявай — че аз съм твой, само защото живея при тебе!“ (Б. Ангелов — М. Генов, Стара българска литература в примери, преводи и библиография, 1922, стр. 256-257).

Ето как народният апокриф рисува образа на Исус, коренно различен от идеализирания образ на официалното евангелие. Несъмнено, такава творба представя удар срещу авторитета на черквата, срещу светостта на нейните догми. Критицизмът по отношение на официалната идеология и свободомислието не са винаги така ярко изразени в отделните апокрифи, но апокрифите изобщо са били силно преследвани. В официалните ин-

декси (списъци) не само се посочват заглавията на забранените книги, но тия заглавия се придружават с остри и язвителни бележки и проклятия: „Който прочита лъжливото писание, да бъде проклет“; ако духовник при изповед узнае за тия книги и не попречи за тяхното четене и сам им повярва, да бъде лишен от сан и прокълнат, а „тия писания да бъдат изгорени върху тялото му“.

В българската литература апокрифите са били много разпространени. Тяхното съдържание е твърде разнообразно; социалната им заостреност е от различна степен. Понякога те изразяват мислите на свободомислещи; друг път задоволяват потребността на средновековния човек да научи нещо повече от онова, което са му давали официалните черковни книги, някои са проникнати със силни богомилски тенденции. Важното е обаче, че в различните им вариации намират израз мислите и стремежите на народните маси.

III

Християнската черква слага своя отпечатък върху цялата българска литература през Средновековието — не само върху нейната идейна насоченост, но и върху формите, жанровете, стила. Произведенията на демократичната литература, апокрифите, богомилската книжнина и т. н. също си служат с библейско-евангелски образи, символи и формули, всичко живее и действа в религиозна атмосфера. Съвсем ясно е, че християнската черква в епохата на феодализма е била в пълно настъпление, обхванала е в мрежата си целия културен живот на страната. Тъкмо тая религиозна атмосфера на старобългарската литература представя най-сериозната пречка за приобщаване на съвременния читател към нея.

Първата наша задача е да отстраним от вниманието си огромния брой чисто богослужебни и догматично-богословски съчинения, най-пряко свързани с практическите нужди, организацията и пропагандата на черквата, т. е. паметниците, които не са оформени като литературни произведения. Те могат да имат значение като черковно-исторически и езикови извори; за нас представят до известна степен интерес дотолкова, доколкото ни въвеждат в света на господстващата средновековна идеология. Разбира се, отстраняването на тия паметници не може да стане механично, като се знае недиференцираността на старата литература изобщо; при всеки паметник трябва конкретно да се решава.

Трябва да се вземат предвид и друго обстоятелство — в много случаи религиозната образност и символика в средновековната литература се явяват само една външна обвивка, само една неизбежна, абстрактна изразна система от традиционни формули. Отстраняването на тая обвивка ни дава възможност да разкрием истинското съдържание на творбите, да видим тяхната актуалност, връзката им с живота, със съдбата на човека. Тая предварителна работа трябва да се извършва винаги, когато боравим с произведения на старата литература. Да вземем пример с едно от най-ярките публицистични и светски съчинения на нашето средновековие — „За буквите“ на Черноризец Храбър. И тук присъствува религиозна обвивка: още в началото се отбелязва, че „човеколюбецът бог, който строи всичко и не оставя човешкия род без разум, но всички хора довежда до разум и спасение, смили се над човешкия род, та им изпрати свети Константин Философ, наричан Кирил“ . . . Бог като създател

на всички неща в света се явява и вътре в изложението; трактатът завършва с неговата прослава. Трябва да се пренесем в епохата, когато е писано съчинението на Храбър, да си припомним, че интелигенцията е най-тясно свързана с черквата и че християнската идеология е идеология не само на господстващата класа, но на цялото феодално общество, за да разберем, че тук намесата на бога и религиозните формули са били неизбежни. Но зад тях се крие една научна и публицистична творба върху тема с важно обществено значение, свързана е с актуални обществени въпроси; касае се за защитата на младата славянобългарска култура от домогванията на византийската държава. Аз тук оставям настрана изключително важните данни, които съчинението съдържа за историята на славянското писмо и славянската писмена култура, а обръщам внимание само върху неговата идейна насоченост — ние имаме пред себе си ярка патриотична творба, която отразява важен момент от общественото-историческото развитие на нашия народ. Гражданско-светският характер на тая творба намира израз и в нейното композиционно и стилистично оформяне.

По същия начин могат да бъдат проанализирани пространните жития на Кирил и Методий, забележителното по своето художествено майсторство похвално слово на Климент за Кирил, „Азбучната молитва“, „Прогласът към евангелието“, житията, които пишат софийските книжовници поп Пейо и Матей Граматик за българи, пострадали като мъченици в София през XVI в., и т. н. Ако погледнем така на множество произведения, ако разчупим религиозната черупка, която ги обвива, пред нас старобългарската литература ще се яви по-богата и по-разнообразна, не така абстрактна и откъсната от живота, както изглежда на пръв поглед, но свързана с живота, с общественото развитие. В това отношение тя отразява не само тесните интелектуални интереси на една ограничена черковна среда, а се превръща в огледало на търсения и стремежи, страдания и болки, мечти и пориви, научни интереси на нашия народ през Средновековието. Вижда се, че това не е литература така бедна и еднообразна тематично, както на пръв поглед изглежда. Зад религиозната кора, която някой път е много тънка, а други път е дълбоко проникнала в тъканта на самите произведения, се крият и светски сюжети, и големи политически въпроси, и интимни вълнения на сърцето, и интерес към широкия свят. Творби като „Александрията“, разказите за Троя, „Троянската притча“, „Александър от Трояда“, историческите хроники на Йоан Малала, Георги Амартол, Константин Манасий, Йоан Зонара, Симеон Логотет, кратката хронография на патриарх Никифор, „Историкиите“ на Константина Преславски са били прозорец към далечното минало на света, разширявали са извънредно много погледа на средновековния читател.

В някои белетристични произведения християнският елемент е само външно пришит и запознаването с живота и хората на миналото е ставало чрез увлекателен, непосреден разказ, нелишен от известна доза сантиментализъм и пикантерия. Изобщо ние тук досягаме големия дял на старобългарската белетристика, една от най-интересните области в нашето средновековно литературно наследство, която говори за съществуването на определени естетически потребности и художествени вкусове в старобългарското общество. Тя стои най-близо до нас по своята естетическа същност. Белетристиката е разкривала широки хоризонти пред погледа на читателя. Почти изцяло преводна (не липсват обаче и оригинални произведения), тя свидетелствува за живия контакт с чуждите литератури и за големия интерес към живота на близки и далечни страни.

Българинът се е интересувал и от своето далечно или близко минало — затова свидетелствуват не само белетристични произведения („Чудото с българина“, „Българската царкиня Персика“), но и оригиналните летописи и исторически разкази, като Българският апокрифен летопис, Солунската легенда, разказите за Борилския събор срещу богомилите и за възстановяването на българската патриаршия при Иван Асен II (в Борилския синодик от 1211 г.), разказа за пренасяне мощите на Иван Рилски в 1469 г., Българската хроника от XV в., дълбоко затрогващия разказ на Методи Драгинов за потурчването на чепинските българи и др. До нас не са стигнали много летописно-исторически произведения (в това отношение староруската литература притежава огромно богатство), но летописни традиции са съществували от много ранна епоха — за това свидетелствуват и някои от първобългарските каменни надписи. Ние трябва да имаме предвид, че времето е унищожило многобройни литературни паметници; в превратната съдба на страната, подложена на изтощителни войни, бедствия, робство, са загинали много произведения на старата българска литература. Най-ценните от оцелелите паметници дори не се намират в българските книгохранилища, а в чужбина; твърде често са запазени в руски и сръбски преписи.

С казаното до тук съвсем не се изчерпва тематичното и жанрово разнообразие на старата литература. Тук трябва да бъдат споменати житията и проповедно-поучителната книжнина, които често съдържат интересни данни за живота на някогашните хора, естествено-научни съчинения и философски трактати, стихотворенията (твърде малко на брой) и службите, които всъщност представят религиозна поезия, енциклопедически сборници, географски съчинения и т. н. Трябва да бъдат посочени специално богомилските произведения и особено богатата апокрифна книжнина, където се смесват в замайваща многоцветност белетристични моменти и философски размисли, фантастични описания, легенди, поезия.

Разбира се, при всички тия случаи се касае за произведения, в които в по-малка или по-голяма степен могат да се открият художествени елементи.

Когато човек вникне по-дълбоко в тематиката и жанровото разнообразие на старобългарските литературни паметници, към които по навик е хранил дълго време недоверие, въпреки тяхната недостъпност и отдалеченост от манталитета на съвременния човек, се учудва от богатството на духовния живот на средновековните хора. Това е един свят само привидно застинал в някакво ненарушимо идейно спокойствие, обусловено от неизменността на черковната идеология, от „светостта“ и „вечността“ на християнските догми. Всъщност, анализът на старобългарската литература разкрива няколко големи идейно-исторически конфликта, които са раздрусвали издъно средновековното българско общество и които са намерили отражение — в различна степен и в различни форми — в книжовния живот. Първият от тия големи конфликти е двубоят между езическата и християнската идеология, между античния и християнския свят. Що се отнася до конфликта между езическия мироглед на славяните и новоприетата християнска религия, той е намерил по-скоро израз в народното поетическо творчество. Черквата се бори срещу славянското езичество, преследва неговите остатъци, запазени във фолклора, обявява се срещу народните песни и танци, свързани със стари езически вярвания, митове и обреди. Но за християнската черква винаги се е възправял като по-страшен призракът на античната материалистическа философия

и наука. Византия е изникнала на територията на старогръцката антична култура; макар и в постоянна борба с нея, тя е възприела като наследство много от нейните традиции. И археологическите паметници и находки на територията на българската феодална държава непрекъснато напомнят за античния гръцки и римски свят. Някои византийски съчинения, напр. хрониката на Малала, преведена в България по времето на Симеон, е давала обширни сведения за античността — за историята на Асирова-вилония, Египет, Персия, Гърция, Рим, изпълнена е била с разкази за Зевс, Хефест, Орфей, Хера, Ромул и Рем и т. н., споменавала имената на Омир, Еврипид, Херодот, Виргилий, Тит Ливий и др., използвайки ги или полемизирайки с тях. Вижда се какви познания е могла да получи българската интелигенция от тая хроника. Но не само хрониката на Малала е била изворът. Античната философия се е преподавала във византийските училища, в които са учили мнозина български писатели. Симеон е бил неин добър познавач; Йоан Екзарх я използва широко в бележитото съчинение „Шестоднев“, но същевременно ѝ се противопоставя, заставайки на идеалистическите позиции на християнската философия. „Шестодневът“ е един от най-ярките изрази на големия конфликт между антично-езическия и християнския свят на българска почва.

Втори голям конфликт, отразен в произведенията на старобългарските писатели, е борбата срещу византийската политическа и културна експанзия. За нея свидетелствуват голяма част от произведенията, посветени на делото на Кирил и Методий и славянската просвета. Един от най-пламенните защитници на славянската култура е Черноризец Храбър. Но тая борба намира и друг израз по време на византийското робство — в произведения като Солунската легенда и Българския апокрифен летопис, където авторите, реагирайки срещу политическите домогвания на Византия, идеализират българския народ и българското минало и стигат до твърде своеобразен български месианизъм.

В идейните основи на богомилската и апокрифната книжнина лежи трети голям конфликт — основният конфликт през епохата на феодализма: борбата на селячеството срещу феодалната класа. Четвъртият идеен конфликт трябва да търсим в появата на исихазма през XIV в. Исихазмът свидетелствува, че във феодалната система, в черквата е настъпила дълбока криза. Започва ожесточена борба между двете философски течения в религиозния и умствения живот на епохата — между мистицизма и рационализма, между стария средновековен мироглед и елементите на ново, рационалистично отношение към света, на светогледа на Ренесанса, резултат и израз на нови социални явления в живота на редица европейски страни — развитието на младото капиталистическо стопанство. В това сражение във Византия и България мистицизмът и ирационализмът не биват превъзможнати, защото все още липсват ония обществени сили, които могат да доведат до разкрепостяване на личността от средновековното мислене и да открият пътя за ново културно развитие. Жестокият турски военен феодализъм, който се настанява в нашите земи в края на XIV в., отлага за дълго това развитие. Но конфликтът избухва с нова сила, при нова историческа обстановка, в нови форми през средата на XVIII в., в началото на нашето национално възраждане. Най-сетне тук трябва да бъде споменат и петият конфликт — борбата на българския народ срещу турското политическо потисничество. В българската литература през XV—XVIII в. тая борба намира твърде своеобразен израз — в житията, летописните бележки и историческите разкази. Много често

тя е представена като борба между религии — мохамеданска и християнска, но зад религиозната обвивка винаги стои националният и политически конфликт. Това твърде добре личи в житията на софийските мъченици от XVI век.

Всичко това свидетелствува за идейно-тематично разнообразие на старобългарската литература. Ние трябва да си променим представите за образоваността на средновековната българска интелигенция. Далеч сме от желанието да подценяваме реакционната роля на черквата в областта на идеологията, консерватизма на клерикалната литература, ограниченията на човешката мисъл, пречките, които съществуват в Средновековието за развитието на науката, — иначе не би имало нужда да се явява великото движение на Ренесанса. Искаме само да изтъкнем, че прогресивните слоеве на българската общественост са си поставяли за задача да овладеят максимума знания, които им е предоставяла средновековната култура. В първите векове след появата на славянобългарската писменост те са имали един идеал — да постигнат културното равнище на Византия. Това е съвпадало и с политическите стремежи на управляващата феодална класа. Симеон, който създава силно централизирана държава и мечтае да съперничи политически на Византия, се стреми да се изравни с нея и в културно отношение. Получил високо образование във византийски школи, познавайки отлично живота във Византия, която тогава е център на голяма култура, Симеон си избира за образец съвременните му византийски императори Лъв VI, наречен Философ (886—912) и особено Константин Багрянородни (913—959), който събира около себе си учени и писатели и сам се занимава с литературна работа. През тая епоха във Византия биват създадени няколко огромни сборници и енциклопедически речници, появява се историческа литература, развива се поезията. Симеон тръгва по същия път и постига значителни резултати — в края на IX и началото на X в. младата славянобългарска култура преживява истински разцвет. Съчиненията на българските писатели от този период свидетелствуват за разностранната образованост и големите духовни интереси на българското общество. Тук няма да говорим за архитектурата и строителството, керамиката, приложните изкуства. Достатъчно е да посочим редица литературни произведения като „Шестоднева“ на Йоан Екзарх, „Физиолога“, „Християнската топография“ на Козма Индикоплов, „Небеса“ на Йоан Дамаскин, големия Симеонов сборник с енциклопедически характер и т. н. Те дават твърде ясна представа за културното равнище на българската интелигенция през IX и X в. През този период Византия е главният извор, от който младата българска култура черпи. Но по-нататък се откриват и други възможности пред нея — търговските връзки с Дубровник, Венеция, Генуа и други италиански републики, кръстоносните походи, създаването на временна латинска държава на Балканския полуостров, контактът на някои български владетели с Рим, разпространение на богомилството на Запад и т. н. Някои литературни творби минават в България от Запад („Троянската притча“); произведения на богомилската книжнина се разпространяват в западните страни („Тайната книга“). Българската литература и култура не остават чужди на някои ренесансови влияния. Изобщо напоследък в науката все по-често се поставя въпросът за връзките на славянските литератури с италианското възрождение (вж. докладите, изнесени пред Славистичния конгрес в Москва: „Итальянское возрождение и славянские литературы“ от И. Н. Голенищев-Кутузов и „Явления гуманизма в литературе и пу

блицистике древней Руси“ от М. П. Алексеев). Заслужава в тая насока да се направят проучвания и с оглед на развитието на българската литература.

Проследяването на подробната история на средновековната ни литература значително променя нашите представи за нейния идейно-тематичен облик.

IV

Тук трябва да се постави въпросът и за самобитността на старата българска литература, а също и за правилността на традиционните схващания за нейната неизменност и застиналоост.

Българската литература възниква под силното въздействие на Византия, тя цели векове черпи от нейните книжовни средища. Независимо от това как ще го оценяваме (а то несъмнено в основата си е положителен факт), византийското влияние се е оказало от грамадно значение за развитието на българската литература. Чрез преводи от византийски българската общественост се сближава с един огромен духовен свят; българските писатели се учат от византийската литература, те възприемат нейните жанрове и форми. Благодарение на близостта с Византия у нас се създава огромна преводна литература, която далеч надхвърля в количествено отношение оригиналните, изникнали на българска почва произведения. Оттук и разпространеното схващане, че старата българска литература е подражателна, преводна, лишена от самобитност. Това схващане е въпрос не само на миналото; то може да бъде срещнато и днес, дори в трудове на сериозни учени. Не е далече от него например отличният изследвач на старата руска литература, много добър приятел на нашия народ проф. Н. К. Гудзий (вж. доклада му пред Славистичния конгрес в Москва „Литература Киевской Руси и древнейшие инославянские литературы, Москва, 1958). основавайки се на някои стари работи на А. И. Соболевски и А. Т.-Балан, проф. Н. К. Гудзий пише: „Въз основа на дошлите до нас паметници на българската литература от най-стария период на нейното развитие ние не можем да съдим с пълна достоверност за обема и характера ѝ: твърде е вероятно, както бе казано по-горе, че не малко от онова, което е било създадено от българската литература в оная епоха, е погинало в обстановката на историческите събития, които малко са способствували за запазване на ръкописния материал. Твърде нагледен показател за крайно неблагоприятните условия за запазване на старинните паметници на българската литература се явява фактът, че те са дошли до нас не в български преписи, а в руски и отчасти в сръбски. И при все това прави впечатление, че старата българска литература, доколкото я познаваме, е представена предимно с преведени от гръцки произведения а също и това, че и преводните и оригиналните старобългарски литературни паметници се характеризират почти изключително с черковно-религиозно съдържание“ (стр. 32—33).

Проф. Гудзий прави опит да обясни тоя предимно черковно-религиозен характер на старобългарската литература и в неговото обяснение има някои интересни съображения и доводи, но основната му констатация не може да се приеме — тя не дооценява както оригиналните старобългарски произведения, така изобщо и произведенията с нечерковен, светски, актуално-обществен характер. Вероятно проф. Гудзий изхожда от богатството и огромността на количеството на подобни произведения

в старата руска литература. Но трябва да се държи сметка, че последната се развива върху една огромна територия, в многобройни книжовни центрове и отразява самосъзнанието на един голям и могъщ в държавно и политическо отношение народ. Съдбата на българския народ е по-различна, българската държава се намира в най-непосредна близост с Византия; народът ни преживява два пъти тежко робство, попада за няколко века в центъра на турската империя и това не може да не даде своето отражение върху развитието на българската култура и литература.

Че тя е изпитала силното византийско влияние, това е безспорно; че се намира в орбитата на византийската култура — това е също очевидно. Но трябва да се има предвид, че тук не се касае само за едностранно, еднопосочно византийско влияние, но за непосредно участие в създаването и оформянето на онова, което ние сме свикнали да наричаме източно-византийска цивилизация, византийски културен свят. Българската култура в течение на вековете даде свой принос в нейното изграждане. В този случай въпросът за заимствуване и самостоятелно творчество извънредно много се усложнява; принадлежността на българската култура и литература в Средновековието към византийския културен кръг не може да се реши просто само като проблем на обикновено влияние. В такъв случай странни представи бихме си създали за самобитността на културното развитие на редица европейски народи в ново време, когато увеличените възможности за широко и постоянно международно общуване, особено в страни, които стоят на еднакви идеологически и политически позиции (напр. днес страните от социалистическия лагер), водят — въпреки всички национални особености — до твърде голямо единство в съдържанието и формите на културния живот. Това съвсем не изключва въпроса за самобитността на националните култури.

До голяма степен в такава светлина трябва да се разглежда въпросът за принадлежността на старата българска литература към сферата на византийската култура (като общо историческо понятие) и нейната самобитност и народностно своеобразие. Да се отричат националната ѝ самобитност и своеобразие е абсолютно неправилно. Дори най-беглият поглед върху историческото развитие на старобългарската литература ни убеждава за това. В случая трябва да имаме предвид преди всичко оригиналните възникнали на българска почва произведения, и, въпреки че техният брой е по-малък в сравнение с огромното количество преводни паметници, те решават въпроса за самобитността на българската литература. Ако съдим по преводните произведения, как биха изглеждали в ново време редица национални литератури, където, поради силното международно общуване, броят на преведените литературни произведения често пъти надхвърля многократно количеството на оригиналната художествена продукция! При старобългарския период трябва да се вземе предвид друго важно обстоятелство — самото превеждане се подчинява на други принципи, преводите често представят всъщност преработки и композитивни произведения, които при местни условия, видоизменят се постоянно и много пъти твърде сериозно. Нещо повече — принципите на разпространение на литературните произведения (чрез непрекъснато преписване, където не се държи за авторството) водят до постоянни изменения на писмените произведения, — едно оригинални или преводни. По този начин, както при фолклора, всъщност препис е в известен смисъл нова творба. При преводните паметници

води до все по-голямото им побългаряване. В това отношение могат да се дадат многобройни примери (напр. дамаскините през XVI—XVIII в.).

Самобитността, националната специфика на старобългарската литература проличава още в най-ранните ѝ прояви през IX и X в. Най-значителните произведения на старобългарските писатели през този период са насочени към една важна цел — прослава на славянобългарската просвета и на нейните творци и носители. Това е големият цикъл произведения, посветени на делото на Кирил и Методий, на техните ученици и на създаването на славянската писменост. Тук влизат жития (на Кирил, Методий, Климент, Наум), служби, похвални слова, помени, стихотворения, трактати и предисловия (съчинението на Черноризец Храбър и предговорите на Константина Преславски, Йоан Екзарх) и др. Тая тематика е напълно оригинална, самобитна, славянска. Тя използва само редица традиционни форми, изработени от византийската литература, но съдържанието е свързано с българския живот, с общественото развитие на българския народ. Не само че няма нищо подражателно и византийско в себе си, но тъкмо обратното — редица произведения имат открита антивизантийска тенденция, защото защитават правото на съществуването на славянската култура тъкмо от византийските домогвания. Делото на Кирил и Методий е тема на българската литература не само през IX и X в., но и по-нататък, през цялото нейно развитие, до нашето национално възраждане, когато споменът за него играе важна обществено-политическа роля.

Без да проследяваме целия исторически развой на старата българска литература, като самобитни, оригинални моменти, непосредствено засягащи българската действителност могат да бъдат посочени произведенията, свързани с появата на богомилството — както изхождащите от богомилските среди, така и насочените срещу тях (беседата на Презвитер Козма). Положението на българския народ под византийското робство поражда такива интересни произведения като Солунската легенда и Българския апокрифен летопис — те свидетелствуват за борбата, която българският народ е водел срещу византийския гнет и отразяват твърде ясно изразени патриотични настроения. През същия период възникват и първите жития на група български отшелници: Иван Рилски, Гаврил Лесновски, Йоаким Осоговски, Прохор Пшински. Наблюдаваме голям подем на литературата през XIV в. — книжовната продукция се увеличава извънредно много, създава се школата на Евтимий Търновски. Нови оригинални, самобитни моменти откриваме в житията и похвалните слова, които пише Евтимий, посланията, които изпраца, — в тях се поставят редица обществени актуални въпроси. Историческият момент в навечерието на турското завоевание намира отражение в произведенията на Григорий Цамблак, Константин Костенечки, Йоасаф Бдински, Исая Серски и др. През епохата на турското робство темата за съдбата, страданията и борбите на народа, въпреки изключително тежките условия за развитие на литературата, все повече се налага в творчеството на българските писатели и ние я виждаме да звучи по различни начини и в различни форми в произведенията на Владислав Граматик, Димитър Кантакузин, поп Пейо, Матей Граматик, поп Методи Драгинов, Йосиф Братисти и др. — чак до Паисий Хилендарски.

Какво общо имат тия теми и проблеми с византийската литература? Абсолютно нищо, освен използването на традиционните средновековни литературни жанрове. Ние тук отбелязваме само най-едрите факти, които

свидетелствуват за самобитното развитие на старобългарската литература. Но картината в действителност е по-богата и значително по-убедителна, дори и когато се докоснем до произведения, повлияни в една или друга степен от византийската литература. Такава е например книжовната продукция по време на Симеон или по-късно през XIV в. — вижда се определена целенасоченост, обусловена от нуждите и особеностите на българската действителност. Оттук и преработката, претворяването, побългаряването, приспособяването на българска почва на редица произведения, чийто първоизточник е византийски. Такъв е случаят с „Учителното евангелие“ на Константин Преславски, „Шестодневът“ на Йоан Екзарх, Симеоновите сборници и т. н.

Изобщо в цялото развитие на старата българска литература има една самобитна, самостоятелна, национална линия. Всъщност не може да бъде и иначе, защото литературното развитие се обуславя от общественно-историческата съдба на народа, литературните произведения отразяват тая съдба. Разбира се, за характера на това отражение решават конкретните исторически условия, при които литературата се развива, и този характер намира израз в метода и литературните направления, в похватите и стила на писателите. В това отношение има съществена, качествена разлика в развитието на българската литература през стария и новия период. Ще бъде неправилно да се заличава тая разлика, като се изхожда от общото методологическо положение, че в единия и другия период литературата отразява живота. Съвсем ясно е, че характерът на това отражение е различен, различни са и методите на писателите. Новата българска литература се създава при нова общественно-политическа обстановка, през епохата на нашето национално възраждане, при разпадането на феодалните отношения и появата на нови обществени сили, във връзка с образуването на българската нация, подема на национално-освободителното движение, с оформянето на ново художествено съзнание, което води до създаването на нови художествени възгледи. Литературата (разбира, се трябва да се държи сметка за нейните вътрешни противоречия) се поставя в служба на прогресивното развитие на живота, на освободителната борба и революционното движение, тя започва да оказва силно обществено въздействие, още повече, че се променят и формите на нейното разпространение. Променят се и влиянията, които изпитва, и методите, с които си служи, тя получава друг образ и стил, основно различен от образа и стила на старобългарската литература.

В тая светлина трябва да се постави и въпросът за неизменността, застоя, застиналостта на старобългарската литература в идейно-тематично и жадрово-стилово отношение. Приведените до тук факти и съображения говорят за погрешността на подобно становище. Старобългарската литература е подчинена на свои закономерности на развитие, без обаче това развитие да се изразява с темповете и динамиката на новата литература. Внимателното проучване на фактите показва, че нашата литература в Средновековието не се намира в застой; тя се развива, явяват се нови елементи в съдържанието и формата ѝ, в нея има постоянна творческа струя, непрекъснато нарастват национално-патриотичните моменти и елементите на правдивост в изображението. Тъкмо затова е възможно да се изгради и периодизация на нейното развитие. Проследяването на това развитие показва, че при запазване на някои твърде устойчиви, постоянни белези — зависимост от черквата, черковния облик на писателя, понеже и цялата интелигенция има такъв характер, ограниченост на общото обра-

зование, твърде значителна устойчивост на жанровете (те често имат делови и служебен характер) и др., все пак литературата се изменя под въздействието на задачите, които поставят новите исторически моменти.

Това добре личи, ако се проследят и характеризират по-подробно трите главни периода в развитието на старата българска литература — нещо, което не е задача на настоящата статия. Ще отбележим само някои твърде характерни прояви. Старата българска литература започва с произведения, които отразяват политическия и културния подем на страната и растежа на народното самосъзнание през IX—X в., изразяват стремежите на формиращата се феодална класа, която през този период е динамична, жизнеспособна, движеща се напред, бори се за своето утвърждаване, за защита на политическите и културните си придобивки. Но още през този период в литературата намира израз и основното социално противоречие в епохата на феодализма — борбата на селячеството срещу феодалната класа; така се появява демократическата литература — апокрифна и богомилска. През византийското робство възникват произведения, в които се чувствува патриотичният пулс на народната интелигенция и своеобразната идеологическа съпротива срещу чуждоземния гнет (Солунската легенда, Българският апокрифен летопис, народното житие на Иван Рилски).

Това са явления, които наблюдаваме в първия период от развитието на старобългарската литература — IX — XII в. Аз тук не говоря за старобългарските каменни надписи от VIII — IX в. поради особеното им място в общото развитие на нашата литература. Ако хвърлим поглед върху другите два периода (XIII — XIV и XV — XVIII в.), не можем да не отбележим такива явления, като Евтимиевата книжовна школа, която носи свои, твърде своеобразни черти; измененията, настъпили в мировгледа и литературните похвати на писателите във връзка със страшния удар, който нанася върху цялото ни политическо и културно развитие турското нашествие; Софийската книжовна школа през XVI в. с нейните твърде силни демократични и патриотични тенденции, които намират израз и в известни видоизменения на житийния жанр; най-сетне идва дамаскинската литература със свои извънредно интересни особености — идейни, жанрови, стилкови, езикови, които говорят за нов етап по пътя на демократизацията на литературата. Какви интересни въпроси могат да се поставят при анализа на тия отделни моменти показва докладът на Д. С. Лихачов на Славистичния конгрес в Москва „Некоторые задачи изучения второго южнославянского влияния в России“. Д. С. Лихачов анализира задълбочено и оригинално стилно-езиковите похвати на Евтимий и неговата школа, за да покаже, че в старобългарската литература се появява нов стил, който прониква и в Русия и дава основание да се говори за ново умствено движение в историята на южните и източните славяни; Д. С. Лихачов го нарича „византийско-славянско предвъзраждане“ и открива сферата на неговото разпространение в различните области на културата — архитектура, живопис и т. н. Изследването на Д. С. Лихачов още веднъж нагледно опровергава традиционното схващане за неподвижността и застоя на старобългарската литература и посочва конкретно как се явяват нови елементи в идейното съдържание, жанровете и стиловете. Разкриването на връзката на литературата с другите области на културата още по-убедително показва това развитие.

Могат ли да се набележат известни закономерности в развитието на старобългарската литература? Съвсем е очевидно, че тя е била свър-

зана с историческата действителност, с класовата борба, която се води през различните исторически периоди. Това не е литература, състояща се само от традиционни, неизменни формули; отделните моменти в нейното развитие създават и свои стилове, които са резултат на непрекъснатата борба между старото и новото. Зависима от господстващата черковна идеология, склонна към утвърждаване на „вечни“ истини, които се превръщат в догми и книжни формули, средновековната култура не е могла да не се поддаде и на влиянието на живота, не е могла да не отрази и известни тенденции, които идат от непосредната действителност.

В тая борба срещу „черковността и книжността“ в литературата проникват все повече народни елементи и движат нейното развитие напред. Въпреки волята на господстващата класа народните маси оказват своето въздействие върху писмената литература; тя придобива все повече прогресивни, народни и реалистични черти. Тук не се касае за пълна проява на тия черти, а само за тенденция за тяхното развиване. Когато те се проявяват в своята пълнота и сила, настъпва качествена промяна в характера на литературата — от тоя момент започва развитието на новата литература. В случая може да бъде използвано изказването на Ленин: „Във всяка национална култура има, макар и неразвити, елементи на демократическа и социалистическа култура, защото във всяка нация има трудеща се и експлоатирана маса, чиито условия на живот неизбежно пораждат демократическа и социалистическа идеология“ (Сочинения, изд. IV, т. 20, стр. 8).

Когато характеризираме развойния път на старата българска литература, трябва да изтъкнем не само нейната връзка с историческата действителност, но и обстоятелството, че въпреки волята на господстващите класи и тяхната идеологическа опора — християнската черква, тя под напора на народните маси и прогресивните елементи в средата на самата феодална класа в своята близо хилядолетна история се движи към демократизъм, към все по-голямо сближаване с живота, към по-голяма простота и правда при неговото изобразяване; заедно с това върви и сближаването на литературния език с народния. Демократизацията на литературата се чувствува най-вече тогава, когато се активизира обществено-политическата роля на народните маси. Това може да се забележи у нас особено през епохата на турското робство.

V

Последният въпрос, на който бихме искали да се спрем, се отнася до естетическата система, до художествената специфика, до метода на типизация, на образно обобщение на действителността в старобългарската литература. Това е един от най-трудните въпроси, почти неразработван в нашата наука; тоя въпрос си остава досега нерешен и в съветската наука, при все че в последните години се явиха цяла редица изключително интересни изследвания в тая насока. Освобождавайки се от традиционния филологизъм при разглеждане на старобългарските паметници, търсейки в тях преди всичко явления на литературата, ние се задоволяваме да отбелязваме най-много до каква степен е намерила отражение непосредната действителност. Най-често търсим елементите на правдиво изображение от наше, съвременно гледище, виждаме в развой на литературата нарастването на реализма, макар и схващан много условно.

С оглед на това литературните произведения придобиват за нас по-голяма или по-малка художествена стойност.

Това е най-лекото разрешение на въпроса. Фактите на старобългарската литература обаче са много по-сложни. Преди всичко на реализма днес се гледа като на исторически определено литературно направление; историята на световната литература не се представя като извечна борба на реализъм и антиреализъм, макар че има и такива моменти в нея. Следователно ние трябва да боравим с термина реализъм много внимателно; едва ли подхожда да го употребяваме за явления, които далеч предхождат появата на реалистичното направление в историята на литературата. От друга страна, ние постъпваме неправилно, като подбираме само отделни произведения или дори моменти в отделни произведения, които най-често представят изключения в общата картина на литературата и съвсем не характеризират нейното цялостно развитие (напр. известни места на по-голяма правдивост в изображението на историческата действителност във втората част на беседата на Козма, свързани с живота на манахеството, описанието на царския дворец в „Шестоднева“; отделни картини в житието на Ромил от Григорий от XIV в.; моменти от житията на Евтимий Търновски; прочутото описание на падането на Търново в похвалното слово на Евтимий, написано от Григорий Цамблак; разказа на Владислав Граматик за пренасяне мощите на Иван Рилски и др.). Това са наистина много интересни творби и заслужават висока оценка, но те са само отделни случаи в огромното количество преводни и оригинални произведения на житийната, проповедно-поучителната, повестувателната, летописно-историческата, апокрифната литература, религиозната поезия и т. н., където типизацията, образното обобщение на действителността съвсем не върви по пътя на жизнено-правдивото изображение.

В споменатите по-горе произведения често ни поразява правдивостта на рисунъка, жизнената конкретност на образите, верността на отделни детайли. Сякаш изведнъж попадаме на моменти от съвременни реалистични произведения, които дават жива и вярна картина на живота. Спомнете си следното място от разказа на Григорий Цамблак за раздялата на патриарх Евтимий с търновските граждани: „Онези дни бяха дни на ридание. Защото има ли нещо по-горчиво от преселението и по-жално от раздялата с родни, когато споменът за родината и за своите пробужда винаги сърцето като жилище? И ето, почнаха един друг да се прегръщат, да се целуват, да се прощават и с риданията си оглашаваха цялата местност. Сред тях вървеше пеш великият Евтимий, подпирац се на своя жезъл, обливан от сълзи, с душа уязвена от хиляди стрели; и то не от тях страдеше той, нито бе покрусен от собствените си недъзи и старини, — той беше съкрушен от людското страдание и крехката възраст на децата. И когато стигнаха до мястото, гдето пастирът, въпреки желанието си, трябваше да се отдели от тях (уви, кой ли може без сълзи да си спомни за това?), всички падаха при нозете му и ги обливаха с потоци сълзи, допираха устни и лица, ръка му целуваха, назоваваха го пастир и учител, отец чедолюбив, и раздялата си с него наричаха раздяла на душите. Едни от жените слагаха пред него децата си; други, които бяха по-близо, удостояваха се да се докоснат до ръцете му, трети — до одеждата му, която целуваха като ръка на някой светец и я обливаха с топли сълзи; други обзети от голяма вяра, скубеха тревата, дето стоеше той; някои пък, притискани от народа и не можейки да се приближат, чрез своите вопли и горчиви сълзи се удостояваха отдалече с неговия благослов,

защото нямаше вече жив да го видят“ (Йорд. Иванов, Старобългарски разкази, 1935, стр. 61).

Ние се възхищаваме от правдивостта на това описание, високо го ценим. Подобни места могат да бъдат посочени не само у Григорий Цамблак, но и в произведения на други наши писатели от тая епоха; те свидетелствуват за известни пробиви на реалистичното изображение, могат да бъдат изтълкувани като далечни предвестници за утвърждаването на реализма в литературата; ние ги следим с голям интерес — като нещо живо и непреходно в нашето литературно наследство. Но те не представят цялостни естетически норми за Средновековието; средновековната литература си остава дореалистическа.

Как да определим нейния метод? Науката все още не е достигнала до някакво сполучливо название; досегашните изследвания имат за задача по-скоро да характеризират тоя метод описателно. На свиканото през 1957 г. в Ленинград всеобщо съвещание по стара руска литература проблемът за художественото майсторство и метода се намираше в центъра на докладите на В. П. Адрианова-Перетц „Ролята на поучителната литература през XIII — XIV в. в развитието на майсторството за изобразяване вътрешния свят на човека“; на Д. С. Лихачов „Към въпроса за зараждането на литературни направления в стара Русия“; на И. П. Ерьомин „За художествената специфика на староруската литература“ и др. Както и в предишните изследвания на редица съветски учени, тук се направи опит да се намери система, обединяваща художествените особености и естетическите позиции на старата руска литература (тия принципи важат и за нашата стара литература). В своята книга „Очерки поетического стиля древней Руси“ (1947) В. П. Адрианова-Перетц говори за устойчивите схеми и формули на поетическото изображение, за метафорично-символичен стил на средновековната литература; Д. С. Лихачов отбелязва също стремежа в Средновековието към символическо тълкуване на природните явления („Средновековый символизм в стилистических системах древней Руси и пути его преодоления“, Сборник в честь акад. В. В. Виноградова, 1956). Въпросите за стила той засяга подробно и в цитирания доклад пред Славистичния конгрес в Москва за второто южнославянско влияние върху руската литература. В цяла редица изследвания (резултатите от тях се обобщават в сложената под печат книга „Человек в древнерусской литературе“) Лихачов се спира на принципите за изображение на човека, изтъквайки историчността на литературните герои и липсата на художествена измислица; дори и когато измислицата се явява в литературните творби, тя се представя като реалност, в която и читателят, и писателят вярват. Разглеждайки въпроса за метода на староруските писатели, съветските учени стигат до едно общо наблюдение — че тоя метод е дореалистичен. Макар и писателят да не се отказва да изобразява действителността, той рисува единични факти в тяхната неповторима конкретност, а не в типичната им проява, не може да проникне в дълбоката връзка между явленията, не се издига до творческо преосмисляне на живота, до широко обобщение. Но това е само едната страна на неговия метод. От друга страна, той излиза от своя, авторски идеал за действителността, от своите идеални представи за живота; в произведенията си възплъщава открито и декларативно своите обществени, религиозно-философски и поетически идеали. Писателят „приписва на човека само ония свойства и качества, които могат да направят построения от него образ носител на него-

вия, авторския идеал“ (И. П. Еремин, О художественной специфике древнерусской литературы. Сп. „Русская литература“, I, 1958, кн. 1).

Това са само някои от многобройните въпроси, които се поставят във връзка с естетическите позиции и художествения метод на средновековния писател. Подчинявайки се на своя идеал, писателят е вярвал, че изобразява живота такъв, какъвто е. Тая особеност отбелязва в 1896 г. и Горки, говорейки за византийското изкуство; „Художникът от средните векове, рисувайки религиозен сюжет, е бил дълбоко убеден, че изобразява действителността, истината. . . Религиозното предание се е приемало от художника за факт. Художникът е бил проникнат от съзнанието за неговата буквална правда и го е предавал като действителност“ (цитирано по Ю. Н. Дмитриев, Об истолковании древнерусского искусства — Труды Отдела древней литературы, XIII, 1957, стр. 353). От това убеждение се обуславят и особеностите на художествения метод на средновековния писател, в който главна роля играят идеализацията, символиката, абстрактният психологизъм и дидактизмът. Пробивът на реалистичността се е схващал като своеобразно нарушение на естетическите принципи; разбира се, от нарушенията се върви към постепенна промяна на художествените похвати и към създаване на нова естетическа система.

Ето какви проблеми изникват пред нас, когато се вгълбим в художествената специфика на старобългарската литература. Нам, съвременните хора, тя е чужда. Как да намерим ключа, който ще ни отвори дверите на нейния непознат и загадъчен свят? Тъкмо с оглед на това трябва да се направят цяла редица специални изследвания на художествената природа на старобългарските литературни произведения, да се покаже с какви художествени способности се отразява действителността и се изобразява човекът — в житията и поученията, апокрифите и белетристиката, историческите съчинения и летописните разкази, службите и поезията, да се разкрие жанровото и стилово своеобразие на старобългарската литература. Трябва да бъде поставен цялостно въпросът за развитието на жанровете, за взаимодействието между литература и фолклор, за художественото майсторство. Благодарен предмет за изследване в тая насока представят писатели като Климент, Козма, Евтимий, Григорий Цамблак, Костантин Костенечки, поп Пейо, Йосиф Брадати и т. н., при които въпросът за художествените похвати на изображение се налага много ясно. Да вземем за пример Евтимий. Той е наистина велик художник на словото, както го прославят неговите съвременници и ученици. Но да почувствуваме необикновеното му майсторство, възвишената поезия на характеристиките, които прави на своите герои (особено забележителна е характеристиката на Петка Търновска), трябва да разберем изходните му естетически позиции, художествените му принципи. Евтимий има подчертано писателско самосъзнание, свои теоретически възгледи. Когато се заема да пише житията си, той изрично заявява, че ще ги подчини на определени художествени изисквания. Така, пишейки житието на Иван Рилски, той отбелязва: „Иже бѡ иже прѣжде насъ ѡ немъ нехытрѣ нѣкако и грѣбѣ съписаши, сіа мы по лѣпотѣ, ѡкоже ключимо естъ, оусрѣдно съповѣдати потѣщохомсѡ“; подобна бележка се намира и при житието на Иларион Мъгленски: „аще и не по лѣпотѣ, ѡбаче по възможному“. Проучването на естетическата система на Евтимий ще ни даде ключа за разбиране и оценяване на творчеството му от гледище на неговото време.

Към други момент ни насочва делото на неговия ученик Григорий Цамблак, който при новата общественно-политическа обстановка, скъсвайки с класовата си ограниченост, се домогва до други средства за изображение и създава похвални слова с отделни места на забележителна жизнена правдивост. В обстановката на турското робство, през XVI в., когато пишат софийските книжовници, се налагат нови промени в тия принципи, явяват се нови елементи в житийния жанр. Какво голямо значение имат, от една страна, общата художествена система, а от друга, индивидуалният творчески подход, показват приликите и различията, които могат да се открият в делото на двамата софийски книжовници поп Пейо и Матей Граматик. Те си поставят еднакви задачи, продиктувани от непосредната обществена действителност, но ги разрешават колкото еднакво, толкова и различно. Очевидно, че се касае за различия в стиловете при едно и също направление, при един и същ художествен метод.

Също така много интересни въпроси поставя и разглеждането на старобългарската поезия, от мнозина смятана като непознат жанр на Средновековието. В интересната си статия „Стихотворные цитаты в великоморавской агиографии“ (Slavistična revija, Любляна, X, 1957, кн. 3-4, стр. 111—118) Р. Якобсон много сполучливо посочва нейното място още в най-древните славянски паметници.

*

Когато правим опит да разкрием основните черти на старата българска литература, ние всъщност посочваме и нейното място в историята на нашата култура, нейното значение като велико културно наследство на българския народ. Робуващи на неправилни възгледи за нейната същност и съдържание, ние не дооценяваме какъв богат и разнообразен свят тя разкрива пред съвременния читател. Старобългарската литература е прозорец към нашето далечно минало. Тя ни дава богат материал, за да опознаем чрез нея живота, хората, атмосферата на Средновековието. Един от съветските историци направи извънредно интересен и много сполучлив опит въз основа на литературните паметници да възкръси живота на стара Русия, нейното всекидневие, хора и нрави (Б. А. Романов, Люди и нравы древней Руси, Ленинград 1947). Старобългарската литература дава материал да бъде направен подобен опит и у нас.

И още нещо — когато говорим за значението на старобългарската литература, ние не бива да забравяме ролята, която тя играе в развитието на другите славянски литератури. Тя е най-старата славянска литература, посредница между културата на Средновековието и славянските народи, дала силен тласък на развитието на цялата славянска писменост и особено на писмеността на източните и южните славяни, стигнала висок разцвет още в първите векове на своето възникване. Тая нейна историческа роля е също една от най-важните ѝ отличителни черти.